

Streszczenie

Poniższa praca *Wczesnośredniowieczna biżuteria słowiańska w południowej części basenu Morza Bałtyckiego* jest wynikiem wieloletnich badań autorki prowadzonych na terenie Skandynawii, głównie Bornholmu, a także licznych kwerend źródłowych. Zaprezentowany materiał pochodzi m.in. prac wykopaliskowych realizowanych na obszarze wspomnianej wyspy, które skupiły się na odkrywaniu kontekstu dla skarbów srebrnych (lub miejsc potencjalnych depozytów) zawierających biżuterię słowiańską. Kwerend źródłowych prowadzonych w muzeach, w tym Muzeum na Bornholmie, Muzeum Narodowym w Kopenhadze, Muzeum Archeologicznym w Gdańsku oraz licznych kwerend bibliotecznych.

W pracy został zaprezentowany obszerny materiał źródłowy obejmujący biżuterię słowiańską pojawiającą się na różnych typach stanowisk (grodziska, osady, cmentarzyska, skarby, znaleziska luźne) z terenu Pomorza, północnego Połabia (Meklemburgia, Szlezwik-Holsztyn, część Brandenburgii), Dani oraz południowej Szwecji (Skania, Blekinge, Halland oraz częściowo Smolandia i Olandia, w przypadku dwóch ostatnich regionów głównie jako tło porównawcze). Za granicę regionalną została od strony południowej uznana linia rzek Łaby i Noteci. Na terenie Skandynawii zaś obszar tzw. starej Danii, czyli obejmują oprócz półwyspu Jutlandzkiego oraz wysp duńskich część półwyspu skandynawskiego w postaci regionów Skania, Halland oraz częściowo Blekinge (ustalenie wczesnośredniowiecznych granic Królestw Danii i Szwecji na półwyspie Skandynawskim jest zadaniem bardzo trudnym. Znaczny stopień jego skomplikowania wynika z dużej dynamiki zmian politycznych, a co za tym idzie i terytorialnych na omawianym obszarze we wczesnym średniowieczu).

Ramy chronologiczne monografii to przede wszystkim X-XII wiek, ale część ujętych w pracy stanowisk posiada tzw. długą chronologię i zaczęły swoje funkcjonowanie już w VII wieku. Niektóre z nich zaś kończyły je w XIII wieku, a nawet na początku XIV stulecia.

Celem pracy jest dywersyfikacja hipotezy o przydatności biżuterii do ustaleń chronologicznych, zebranie i zaktualizowanie bazy źródłowej dotyczącej biżuterii słowiańskiej w regionie południowego Bałtyku oraz ich datowań, a także próba zaprezentowania relacji słowiańsko-skandynawskich przez pryzmat znalezisk ozdób słowiańskich na terenie Skandynawii.

Zadania te będą realizowane poprzez analizę typologiczną i porównawczą materiału źródłowego, a także wyznaczenie fal napływu biżuterii słowiańskiej na tereny skandynawskie.

Całość zostanie zaprezentowana w szerszym kontekście relacji słowiańsko-skandynawskich, obejmujących również inne elementy kulturowe.

Praca składa się z 6 rozdziałów. Pierwszy odnosi się do historii badań dotyczącej wczesnośredniowiecznej biżuterii słowiańskiej na objętym pracą obszarze, a także kontaktów słowiańsko-skandynawskich. W drugim omówiono strój kobiecy w południowej części Morza Bałtyckiego. Trzeci z rozdziałów to analiza rodzajów i form ozdób słowiańskich występujących w regionie. Materiał został podzielony na następujące kategorie: ozdoby głowy (kabluczki skroniowe, zausznicze, diademy), ozdoby szyi (wisioriki, zawieszki okrągła, lunule, kaptorgi, paciorki, naszyjnik), ozdoby dłoni/ręki (bransolety/naramienniki, pierścionki). Poszczególne typy były rozpatrywane pod względem formalnym oraz rodzaju stanowisk na jakich wystąpiły (grodziska, osady, cmentarzyska, skarby, znaleziska luźne) i kraju, w którym zostały zlokalizowane. Dane szczegółowe zaprezentowano w katalogu, natomiast stanowiska wraz z występującym na nich typach ozdób zmapowano przy użyciu oprogramowania GIS.

W czwartej części dokonano analiz porównawczych materiału źródłowego. Był on rozpatrywany z perspektywy elementów współwystępujących w poszczególnych zespołach w regionach i ich makroregionach (północne Połabie: Meklemburgia, Szlezwik-Holsztyn, Brandenburgia; Pomorze: Pomorze Zachodnie, Pomorze Środkowe, Pomorze Wschodnie, Pomorze południowo-wschodnie sąsiadujące z Ziemią Chełmińska; Dania: półwysep Jutlandzki, wyspy duńskie, Bornholm; południowa Szwecja: Halland, Skania, Blekinge). Analiza ta pozwoliła, zwłaszcza w przypadku depozytów srebrnych na wskazanie momentów ich koncentracji w przypadku Pomorza i północnego Połabia, oraz na wskazanie fal napływów na terenie południowej Skandynawii, a także zmian komponentu słowiańskiego pod względem ilościowym i jakościowym.

W piątym rozdziale natomiast zostały zaprezentowane relacje słowiańsko-skandynawskie przez pryzmat źródeł pisanych, archeologicznych i lingwistycznych. Ostatnią część książki stanowią wnioski z przeprowadzonych analiz oraz podsumowanie pracy. Integralną częścią monografii są mapy prezentujące zasięgi występowania poszczególnych typów ozdób, tablice oraz już wspomniany katalog składający się z dwóch części. Pierwszej - zestawienia poszczególnych typów ozdób oraz drugiej zestawienia stanowisk wykorzystanych w pracy.

Na podstawie analizowanego materiału źródłowego udało się zweryfikować dotychczasowe datowania materiału zabytkowego, zwłaszcza tego pochodzącego z depozytów

srebrnych. W przypadku północnego Połabia i Pomorza wskazać formy ozdób charakterystyczne dla danego regionu i makroregionu.

**

Na terenie Skandynawii biżuteria słowiańska pojawiła się w 26 depozytach z Danii oraz 18 z obszaru południowej Szwecji. W przypadku osad było to 15 stanowisk z Dani oraz 1 ze Szwecji. Kolejną kategorię stanowiły cmentarzyska. W pracy zostało uwzględnione jedno cmentarzysko z Bornholmu. Na terenie Skandynawii nie występowały grodziska. Dane te zostały zestawione z skarbami z terenu Pomorza oraz północnych Niemiec oraz materiałem z grodzisk, osad, cmentarzysk.

Biżuteria słowiańska na omawianym terenie pojawia się od 936 roku do około 1120. W tym przedziale czasowym możemy zaobserwować kilka fal napływu oraz zróżnicowanie pod względem rozprzestrzeniania się ozdób oraz występujących typów ozdób.

Biżuteria ta pojawia się w kilku skupiskach jakimi są wyspy duńskie, ze szczególnym uwzględnieniem Bornholmu, na którym obserwujemy największe nagromadzenie komponentu słowiańskiego pochodzącego zarówno ze skarbów, jak i osada oraz cmentarzyska. Kolejnym terenem jest Skania. Mniejszy jej udział widoczny jest w rejonie Blekinge. Natomiast w przypadku półwyspu Jutlandzkiego oraz szwedzkiego regionu Halland ozdoby te pojawiają się incydentalnie.

Pod względem stanu zachowania pojawiająca się w depozytach srebrnych biżuteria słowiańska jest często zachowana fragmentarycznie oraz nosi znamiona intencjonalnego rozdrobnienia. W większości wypadków ozdoby te są częściami składowymi depozytów zawierających duży udział komponentu skandynawskiego.

Ozdoby słowiańskie często mają charakter pojedynczych ozdób lub jedynie ich fragmentów. Stopień ich fragmentaryzacji oraz udziału może sugerować, że stanowiły one także element ekonomiczny, związany z regionalną/ lokalną cyrkulacją srebra.

Można zaobserwować podobieństwa pod względem wagowym, a także udziału niektórych elementów biżuteryjnych, takie jak naszyjniki, pomiędzy obszarami południowej Szwecji wraz z Bornholmem, a terenami południowo bałtyckimi. Zwłaszcza w przypadku depozytów pochodzących z okolic roku 1000 (Hårdh 1996, s. 125-126). Istnieją pewne podobieństwa w kompozycji depozytów z południowej Skandynawii oraz obszarów Pomorza i Meklemburgii, szczególnie w przypadku naszyjników, a także zbieżności pod względem wagi złomu srebrnego. W przypadku naszyjników możemy nawet mówić o pewnej wspólnocie

wzoru w regionie Morza Bałtyckiego. Są to ozdoby popularne w całym obszarze bałtyckim, ale najprawdopodobniej były jednak wykonywane w poszczególnych regionach, a świadczą o tym różne formy ich zakończeń. Jest również widoczny ich znaczący udział w depozytach, zarówno jako ozdób zachowanych w całości, jak i fragmentarycznie.

Opisane powyżej regiony nie są jedynymi, w których pojawia się biżuteria zachodniosłowiańska. Ozdoby o proveniencji słowiańskiej pojawiły się m.in. w depozytach z Kaldal (tpq 1002) w rejonie NordTrøndelag oraz z Årstad w regionie Rogaland (tpq 1029) w Norwegii. Najprawdopodobniej komponenty skandynawskie, jak i słowiańskie z obu tych skarbów zostały sprowadzone z południowej Skandynawii (Hårdh 1996, s. 102). Kolejnym obszarami na jakim pojawiały się ozdoby o proveniencji zachodniosłowiańskiej jest region Norrland w Szwecji. Zostały tu odnalezione 3 depozyty zawierające małe fragmenty biżuterii zachodniosłowiańskiej. Są to skarby z Överlänäs (tpq 995), Indal (tpq 1021), Boteå (tpq 1047). Innym obszarem, na którym ozdoby o proveniencji zachodniosłowiańskiej był Västmanland, gdzie odkryto skarb w Diktuny (tpq 991)(Hårdh 1996, s. 117-119).

Stopień fragmentaryzacji złomu srebrnego w skarbach oraz zbliżona stylistyka elementów biżuteryjnych (skandynawskich i zachodniosłowiańskich) jest to jeden z dowodów świadczących o intensywności kontaktów pomiędzy omawianymi w tej pracy obszarami, a regionami znajdującymi w głębi (lub na samej północy) półwyspu Skandynawskiego. Na tej podstawie możemy wysnuć wnioski, że biżuteria, najczęściej w formie złomu srebrnego (ale nie tylko) z terenów Pomorza, północnego Połabia i Wielkopolski za pośrednictwem regionu południowej Szwecji, a dokładniej regionów Skania i Blekinge, a także Bornholmu trafiała dalej w kierunkach północnych do regionów NordTrøndelag oraz Norrland (Skania i Bornholm są terenami, gdzie pojawia się największa liczba depozytów z komponentem północno-zachodnio słowiańskim w regionie południowego Bałtyku). Czas największej intensywności w tych kontaktów przypadał na koniec X i I połowę XI wieku.

Biżuteria pojawiająca się w depozytach z omawianego obszaru mogła mieć także znaczenie użytkowe. Niektóre z depozytów zawierały elementy garnituru ozdób. Przykładami takich skarbów są Sturkö czy Pæregård oraz Munkegård, w których pojawiły się w przypadku pierwszych dwóch skarbów komplety zausznicy typu Świątki oraz gwiazdziste, a w ostatnim z wspomnianych lunula wraz z paciorkami mogącymi tworzyć naszyjnik. Depozyty te pochodzą z I ćwierci XI wieku. Biorąc pod uwagę stan ich zachowania oraz to, że wystąpiły jako komplety może sugerować, wykorzystywanie w ich pierwotnym kontekście, czyli jako ozdób najprawdopodobniej noszonych przez Słowiankę (ki).

Na podstawie przeprowadzonych analiz szczegółowych materiału źródłowego oraz analiz porównawczych jesteśmy w stanie wskazać kilka fal napływu ozdób słowiańskich na teren Skandynawii. Jest widoczne zróżnicowanie regionalne w przypadku jego intensywności. W południowej Szwecji pierwsze ozdoby słowiańskie pojawiają się w regionie Blekinge w latach 30-tych X wieku. Następnie w przedziałach czasowych około 20-letnich możemy zaobserwować pewne ich nagromadzenia. Miały one miejsca w połowie lat 50-tych X wieku (955 – 2 depozyty), w 1 połowie lat 80-tych (983 – 2 depozyty), początku 1 dekady XI wieku (1000-1002 – 4 karby), następnie w latach 20-tych XI wieku (1024-1028 – 2 lub 3 depozyty) oraz w lat 40-tych XI wieku (1042-1047 – 2 depozyty). W materiale źródłowym widoczny jest stopniowy wzrost komponentu słowiańskiego oraz zwieszenie jego różnorodności, które stopniowo następuje od lat 80-tych X stulecia. Jego apogeum przypada na początek XI stulecia (z tego czasu pochodzi także para zausznicy typu Świątki odkryta w skarbie ze Sturkö) oraz na lata 20-te tego stulecia. Od tego momentu następuje jego spadek. Jednocześnie występowanie depozytów srebrnych na terenie południowej Szwecji nie jest równomierne. Największa ich koncentracja znajduje się w Skanii, gdzie ich nagromadzenia występują w dość regularnych około 20-letnich odstępach czasu. Natomiast w rejonie Blekinge skarby pojawiały się rzadziej, ale należały do jednych z bardziej okazałych (wspominany depozyt ze Sturkö). Oprócz skarbów biżuteria słowiańska w południowej Szwecji została jeszcze odkryta na stanowisku w Uppåkrze, gdzie odkryto 2 kabłączki skroniowe typu I.

Nieco inaczej sytuacja przedstawiała się w Danii, gdzie ozdoby słowiańskie pojawiają się zarówno w skarbach, na osadach oraz cmentarzyskach. W tej materii wyjątkowym miejscem jest wyspa Bornholm, na której została odnaleziona największa liczba skarbów srebrnych w Danii. Ozdoby słowiańskie zostały tu odnalezione na stanowiskach osadowych oraz cmentarzyskach. Na pozostałym obszarze Danii biżuteria słowiańska pojawiają się w skarbach, stanowiąc zaledwie ich ułamek (często jest to materiał silnie rozdrobniony, a odkrywane ozdoby to najczęściej pojedyncze fragmenty). Na obszarze Jutlandii oraz wysp duńskich (zachodnio bałtyckich) omawiane ozdoby pojawiły się w kilku skarbach, które miały charakter głównie ekonomiczny. Datowane są one na X wiek oraz sam początek XI stulecia. Natomiast z wysp duńskich znany jest tylko jeden depozyt datowany na około połowę XI stulecia.

Inaczej przedstawia się sytuacja na wspomnianym wcześniej Bornholmie. Ozdoby słowiańskie pojawiają się tu od lat 60-tych X wieku. Podobnie jak na terenie południowej Szwecji możemy zaobserwować stopniowy wzrost komponentu słowiańskiego w depozytach, którego apogeum przypada na początek XI stulecia, a także lata 20-te XI wieku. Z tego czasu

pochoǳą takųe depozyty zawierające elementy lub prawie kompletny garnitur ozdób słowiańskich. SĄ to Pæregård oraz Nørremølle (najprawdopodobniej zawierał komplet zausznic (z wisioem winogronowatym). Jednocześnie sĄ to jedne z największych depozytów w Danii z okresu wikingów. Nagromadzenie skarbów widoczne jest jeszcze w latach 40-tych tego stulecia.

Pod względem stylistycznym odkrywane na terenie południowej Skandynawii ozdoby nawiązują do wzorów z znanych z terenu Pomorza, północnego Połabia, ale także Wielkopolski, Kujaw, Mazowsza, Śląska, obszarów sasko-turyńskich. Władysław Duczko w swoich badaniach zwraca uwagę, ųe wzory luksusowych ozdób zachodniosłowiańskich (tj. zausznic, lunul, kaptorg, wisiorków, paciorków), w swojej stylistyce często nawiązuje do wzorów wywodzących się z obszaru Wielkiej Morawy, a te z kolei od sztuki bizantyjskiej.

Bizuteria słowiańska pojawiająca się w skarbach wczesnośredniowiecznych nie jest jedynym przejawem intensywności kontaktów słowiańsko-skandynawskich. Ozdoby z południowej części morza Bałtyckiego odnajdowane sĄ również na innych typach stanowisk takich jak osady czy cmentarzyska. Przy czym ich liczba jest znacznie mniejsza. Z terenu południowej Szwecji możemy mówić o znaleziskach 2 kabłączków skroniowych ze stanowiska w Uppåkrze. Natomiast inaczej sytuacja przedstawia się na terenie Danii, gdzie dominującą rolę pod względem występowania omawianej kategorii zabytków stanowi Bornholm. Na wyspie tej znaczna część kabłączków skroniowych została odkryta na stanowiskach osadowych. Niestety sĄ stanowiska po dzień dzisiejszy nieprzebadane, stąd dużym problemem jest ustalenie ich chronologii. Odnajdywane na nich kabłączki skroniowe naleųą do typów I oraz II, czyli uznawanych za najstarsze pod względem chronologiczny, a także typu III, czyli najpowszechniej występującego typu na terenie Słowiańszczyzny północno-zachodniej.

Zatem na podstawie znalezisk, możemy załoųyć, ųe ozdoby te musiały być zgubione między IX a XIII stuleciem (Naum 2009, s. 159; Kóčka-Krenz 1993a, s. 45-47, 56-57). Kolejnym ważnym stanowiskiem jest cmentarzysko Nr. Grodbygård znajdujące się na południu wyspy. Jest on datowany na lata 980-1080. Odkryto na nim pojedyncze kabłączki skroniowe, w tym egzemplarz przetworzony na zapinkę, a także pojedyncze paciorki owale oraz relikty katorgi. Nie sĄ to jedyne elementy na tym cmentarzysku związane z kręgiem słowiańskim. Pojawiają się tu naczynia wykonane na kole oraz zdobione ornamentyką charakterystyczną dla Słowiańszczyzny północno-zachodnia, a także pochewki noųy również o proveniencji słowiańskiej (Wagnkilde 2001, s. 57-77).

Ponad to na wyspie odnaleziono biżuterię słowiańską także jako znaleziska luźne. Był to zarówno fragmenty zausznicy, kabłączki skroniowe oraz pierścionki (Czonstke 2009/2010, s. 172, 186-187, 196).

Powstaje pytanie o przyczyny napływu ozdób słowiańskich na obszary południowej Skandynawii. Niewątpliwie jedną z nich jest wykorzystywanie ozdób jako elementu wymiany ekonomicznej. Zwłaszcza jej fragmenty pełniły ważną rolę w funkcjonującym w rejonie Bałtyku systemie ekonomicznym, o czym wspominałam już wcześniej. Natomiast warto zastanowić się na jej wykorzystaniu jako ozdób użytkowych „codziennych” oraz luksusowych, co wiązałoby się obecnością Słowian na omawianym obszarze. Za tym rozwiązaniem przemawia szereg argumentów m.in. kabłączki skroniowe odkrywane licznie na osadach bornholmskich, ale także komplety ozdób odnotowane we wcześniej wspomnianych depozytach takich jak Sturkö, Pæregård czy Munkegård. Biżuteria ta mogła także pełnić funkcję daru.

Precjoza te mogły być noszone przez zamieszkujące te tereny Słowianki. Za osadnictwem słowiańskim przemawiają także liczne ślady ceramiki słowiańskiej odkrywanej na Bornholmie, w Skanii oraz pozostałych wyspach duńskich. Ponadto ślady pólziemianek, znaleziska grobowe na Bornholmie, ale i w Treleborgu, a także toponomastyka. Przyczyny napływu ludności (emigrację i imigrację), mogły być różne od indywidualnych wyborów związanych z ciekawością i potrzebą poznawania świata, po przyczyny społeczno-ekonomiczne takie jak wygnanie, poszukiwanie przestrzeni do życia. Na nowe terytorium mogli także trafiać jako wykwalifikowani rzemieślnicy, kupcy, wojownicy, ale również jeńcy wojenni, branki, niewolnicy. Ważną częścią tego systemu były zawierane sojusze, i wiążące się z nimi wymianą doświadczonych rzemieślników, wojów. Niewątpliwie istotnym elementem życia społeczno-politycznego były małżeństwa dyplomatyczne zawierane na różnym szczeblu. Z nimi, zwłaszcza na poziomie elit społecznych, wiązał się zwiększony przepływ ludności. Wraz z przedstawicielkami Słowianek (ale i Skandynawek na tereny Słowiańszczyzny – zwłaszcza w średniowieczu) do nowej ojczyzny przybywali przedstawiciele (lub przedstawicielki) dworu stanowiące najbliższe otoczenie, rzemieślnicy itp. Z małżeństwem nierozzerwalnie wiązały się pojęcia wiana (zabezpieczanie majątkowe żony przez męża) i posagu (majątek wnoszony mężowi przez żonę przy zawieraniu małżeństwa). Zatem odkrywana biżuteria, zwłaszcza ta w kompletach, mogła także pełnić formę wspomnianych zabezpieczeń.

Skokowy napływ biżuterii wynika z sytuacji społeczno-politycznej w regionie, która w X-XII wieku była bardzo dynamiczna. Fale jej napływu, a zwłaszcza momenty większego

nagromadzenia depozytów (lub ich skali) możemy łączyć z czasami stabilizacji, w tym społeczno-politycznej. Zatem istotna była współpraca oraz współdziałanie pozwalające na rozwój każdej ze społeczności. Na tym tle bardzo szczególnym miejsce jest Bornholm, gdzie mamy do czynienia z dużą ilością śladów droczących obecności słowiańskiej na wyspie jak już wspomniana ceramika, cmentarzysko, osady z elementami biżuteryjnymi, czy depozyty zawierające największą ilość komponentu słowiańskiego w postaci ozdób. W przypadku Bornholmu, ale wysp duńskich oraz południowej części Skanii możemy mówić o osadnictwie słowiańskim.

Bornholm z racji swojego wyspiarskiego charakteru oraz peryferyjnego położenia względem pozostałej części Danii, podobnie jak Gotlandia, wytworzył swoją własną kulturę i tradycje różniącą się od tej znanej z pozostałych obszarów duńskich. Tworzącą w XI wieku interesujący mariaż skandynawsko-słowiański.

**

Wykorzystany w książce zbiór zabytków nie stanowi całości bazy źródłowej, a zaledwie jej reprezentację (znaczną). Stan ten wynika z dużego przyrostu artefaktów, zwłaszcza w Niemczech oraz Danii pochodzących z badań przy użyciu wykrywacza metali. Część zbiorów jest również niepublikowana. Dodatkowo w Skandynawii pojawia się jeszcze problem z nieumiejętnością rozpoznania słowiańskich elementów biżuteryjnych, zwłaszcza o prostej formie (kabłączki skroniowe typu I i II). Kolejną trudnością w przypadku poniższej pracy były kwerendy źródłowe w części muzeów, które nie udzieliły zgód na ich przeprowadzenie lub udostępnienie zbiorów.

Prezentowany materiał nie był poddawany analizom fizyko-chemicznym. Ze względu na znaczny koszt tego typu badań mają one sens w przypadku znalezisk z konkretnych stanowisk.

W przyszłości warto rozważyć przeprowadzenie wspomnianych powyżej szczegółowych analiz fizyko-chemicznych i metrycznych poszczególnych zespołów zawierających ozdoby słowiańskie, analizę technologiczną biżuterii, stworzenie typologii (uzupełnienie już istniejących) uwzględniających dane technologiczne (surowiec, techniki jubilerskie) oraz prezentowanie tych wyników na szerszym tle społeczno-kulturowym, co pozwoli na sformułowanie nowych wniosków i pytań badawczych.

Monografia została ona napisana pod kierunkiem prof. Witolda Świątosławskiego w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego.